

”Verden er mig honning sød”

Et nyopdaget epitafium i Hornslet Kirke

*Af Rikke Ilsted Kristiansen og
Martin Wangsgaard Jürgensen*

Den store Hornslet Kirke i Østjylland er kendt for det fine inventar samt ikke mindst de storslåede gravminder. Alt dette er i høj grad kommet til takket være kirkens nære bånd til slægten Rosenkrantz og herregården Rosenholm.¹ Kirkebygningens grundstamme er formentlig fra 1100-tallets slutning, men det er især tiltag fra 1500-tallets anden halvdel, der i dag præger helheden.² Kirken gennemgik en radikal omdannelse i årene omkring 1560, hvor Rosenkrantzslægten fik moderniseret bygningen, samtidigt med at der blev arbejdet på herregården, helt i tråd med det mønster man eksempelvis også kan se i de fynske herregårdskirker på samme tid.³ Kirkens nye eller renoverede alterudsmykning, prædikestol, panelværk og gravminder har alt sammen været med til at præge bygningens indre som et moderne, evangelisk kirkerum, og nu kan der føjes endnu en facet til dets historie i 1500-tallet.

I 2022 skulle kirkerummet renoveres, og i løbet af forsommeren forberedte man dette arbejde. Inventaret blev pakket ned, og de store gravminder i skibet blev flyttet. Da man fjernede epitafiet over Cecilie Rasmusdatter i skibets fjerde fag fra øst, stiftet 1607 af ægtefællen, huspræst på Rosenholm Jens Lauritsen Zeuthen, fremkom et hidtil stort set upåagtet kalkmaleri (fig. 1). Billedet er et malet epitafium fra 1576, der aldrig har været overkalket, fordi det allerede 30 år efter udførelsen blev skjult bag Zeuthens gravminde. Ikke alene afslørede

1 Palle Rosenkrantz (red.): *Rosenholm og Rosenkrantzerne. En monografi*, København 1924; Frits Nicolaisen (red.): *Rosenholm*, Randers 1991.

2 Søren Sloth Carlsen: *Hornslet by og sogn*, Hornslet 1977, s. 242-45.

3 Ebbe Nyborg & Birgitte Bøggild Johannsen: ”Herregård og kirke”, *Herregården. Menneske, samfund, landskab, bygninger*, bd. 3, red. John Erichsen & Mikkel Venborg Pedersen, København 2005, s. 241-90.

Fig 1

kirkens istandsættelse dermed et ukendt kalkmaleri, den afslørede også et sjældent velbevaret et af slagsen, hvor navnlig den mønjerøde og den med kul farvede sorte kulør stadig fremstår usædvanlig kraftigt.⁴

Helt ukendt er billedet dog ikke. Det blev allerede opdaget tilbage under kirkens forrige renovering i 1960, men her blev kalkmaleriet kun affotograferet af arkitekten og derefter tildækket igen uden nogen videre registrering. I Nationalmuseets arkiver lå der derfor intet om fundet, og det gik dermed atter hurtigt i glemmebogen indtil nu.

Det kalkmalede epitafium

Epitafiet er malet som en rigt udsmykket, tredobbelt arkade med en bred åbning i hver side og en smallere i midten. Konturerne er trukket op med sort farve, og en kraftig sort streg forneden markerer grunden

4 Der foreligger endnu ikke nogen endelig konserveringsrapport for kalkmaleriet, der stedvist karakteriseres som ekstremt velbevaret fordi det har været beskyttet bag det yngre gravminde. Se dog Ida Haslund: Besigtigelsesrapport NM.j.nr. 22/09054, 1. juni 2022 i Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

under den. Bueslagene er profilerede og pyntet med perlestav, og de bæres af små bladkonsoller, der hviler på sekskantede søjler. Søjleskafterne er prydet med skiftevis tovsnoning og båndslung i lodrette baner, og på kapitælerne er der firebladede rosetter. Dele af ornamentikken har været fremhævet med rød farve, og hele fremstillingen illuderer en prægtig, stenhugget portal efter et mønster, der kendes fra gravsten fra anden halvdel af 1500-tallet.⁵ Men hvor feltet under arkadebuerne i gravskulpturen er udfyldt af helfigursportrætter af de afdøde, stående alene eller side om side med front mod beskueren og med kun et mindre felt afsat til indskrift, udfylder indskriften på epitafiet i Hornslet begge de brede sidefelter. Kun i det midterste felt er der en billedlig fremstilling, som imidlertid ikke er et portræt af afdøde, men i stedet har karakter af et emblemmaleri, ledsaget af et vers.

På venstre side af portalen står en engel, barfodet og med højt løftede vinger. Den er klædt i en rød kjole med bånd i livet, som falder ned over kroppen i brede folder og er opslidset forneden. Englen berører portalen med begge hænder i en fremvisende gestus og henleder beskuerens opmærksomhed på epitafiets tekst.⁶ Over bueslagene er et bånd med en kun delvist bevaret, latinsk sentens malet med store, sorte versaler mellem dobbelte rammelinjer: "...[MVND]S DEC STO ... R INCERTO VITA ...". Selv om man ikke kan læse hele sentensen, er der næppe tvivl om, at den har rummet en påmindelse til beskueren om livets skrøbelighed, og dermed fungerede som en overskrift for hele monumentet.

Portalen tjener altså som indramning af epitafiets egentlige indhold: To tætskrevne indskrifter, der udfylder sidefelterne, samt et emblemmaleri og et vers, der er anbragt i det midterste felt. Indskrifterne er skrevet med en karakteristisk, sort minuskelfraktur iblandet versaler. De store, tydelige, ensartede bogstaver har været læselige på længere afstand; dog er verset under emblemet anført med mindre typer, ligesom linjeføringen er mindre stringent.

Hovedparten af skriften er særdeles velbevaret og fortsat umiddelbart læselig, mens mindre partier er forsvundet, fordi pudslaget er skallet eller slået af, og andre passager er delvist udviskede. Her hjælper tekstens særegne a'er, der mest ligner spejlvendte R'er, og de let genkendelige g'er, h'er og e'er imidlertid, så det ved en nærmere undersøgelse kan lade sig gøre at tyde stort set hele ordlyden:

5 Flere velbevarede eksempler på gravsten med denne komposition findes i f.eks. Bogense Kirke på Nordfyn. *Danmarks Kirker*, Odense Amt, s. 2182 ff., særligt gravsten nr. 3-10, der er dateret til perioden o. 1550-o. 1598.

6 Der er ingen spor af en tilsvarende engel på højre side af portalrammen.

dV meniske
 som stunder efter verdens gods
 ... hurde staket du er der hoss
 ... aket tid førenD du veder af
 Tha er du døDt o[c] lagt I graf
 din aruing komer ... rt dit gos
 at tage
 o ... de ...
 Elsk Gud oc ... hannem KÆR
 saa gifuer hand Dig Ther
 Nar du hafuer Inted her
 Med vilie du Thene din neste
 Gør alting de Fatig til Beste
 saa skalt Du I himelen geste
 O salig saliG Er den ManD
 som Gud Gifuer sadan forstanD
 oc sig fra verden Beuare kand

...
 liger B ...
 Gudfryctig Quinde ...
 Christens Doter Adyss ...
 Hadersleu som uare G ...
 med Her Lauris Galth ...
 Aar oc føde hun hanne ...
 maren Laurisdoter x a ...
 doter dorete laur ...
 Christen Lauritsøn ...
 Laurisdotir som nu so ...
 uer Med sin salig Moder o[c]
 døde salig Margret Chris
 tensdoter ther hun var xxxi
 Aar Gammel paa then An-
 den Dag Julii Anno domini
 1576
 Gud Gifuer oc tager

Gengivet på moderne dansk vil indskriften lyde nogenlunde som følger:

(Venstre felt:) Du menneske/ som stunder efter verdens gods/
 (husk hvor?) stakket du er der hos/ (en) stakket tid før end du ved
 af/ da er du død og lagt i grav/ din arving kommer ... dit gods at
 tage/ ... / Elsk Gud og ... ham kær/ så giver han dig der/ når du har
 intet her/ med vilje du tjene(?) din næste/ gør alting de fattige til
 bedste/ så skal du I himlen gæste/ O salig, salig er den mand/ som
 Gud giver sådan forstand/ og sig fra verden bevare kan

(Højre felt:) (Her)/ ligger b(egravet den)/ gudfrygtige kvinde
 (Margrethe)/ Christensdatter Adyss.../ Haderslev, som var g(ift)/
 med hr. Laurids Galth(en) .../ år, og fødte hun ham .../ Maren
 Lauridsdatter 10 å(r), ... (Laurids)-/ datter, Dorete Lauri(dsdatter)/
 Christen Lauridsen .../ Lauridsdatter som nu so- / ver med sin sa-
 lige mor, og/ døde salige Margrethe Christensdatter, da hun var
 31/ år gammel på den an-/ den dag juli herrens år 1576/ Gud giver
 og tager

Der er altså tale om en todelt indskrift. I det venstre felt, nærmest eng-
 len, har den karakter af en moraliserende påmindelse til beskueren.
 Denne del af teksten er rimet med enderim (først tre parrim, derpå
 tre tredobbelte rim) og minder beskueren om hans egen dødelighed

(’førend du ved af, da er du død og lagt i grav’) og det nyttesløse i at samle jordisk gods. Men hvis han elsker Gud og handler ret mod sin næste og de fattige, venter himmerig.

I det højre felt findes oplysninger om de afdøde. Her er teksten skrevet som prosa, men de lakuner, som ødelæggelser af kalklagene har efterladt, gør tydingen mere usikker. Sikkert er det dog, at indskriften omhandler den gudfrygtige kvinde Margrete Christensdatter ”Adyss...”⁷ fra Haderslev. Hun var gift med Laurits Galthen og døde den 2. juli 1576 som 31-årig. Hvor mange år de var gift, kan ikke længere tydes. Teksten rummer yderligere en række navne, som må betegne parrets vistnok fem børn, der med forbehold for tekstens noget fragmenterede bevaringstilstand synes at omfatte døtrene Marren Lauritsdatter (på 10 år?) og Dorete Lauritsdatter, sønnen Christen Lauritsen samt yderligere to piger, der kun fremgår af det bevarede patronym (to gange Lauritsdatter). Efter børnenes navne følger sætningen: ’som nu sover med sin salige moder’, og det må derfor formodes, at de alle er døde enten før eller samtidig med moderen.

Laurits Andersen Galthen var sognepræst i Hornslet 1563-91,⁸ og kalkmaleriet er altså udført som et epitafium over hans hustru, Margrethe Christensdatter, og deres børn. Den afdækkede indskrift giver ny slægtshistorisk viden, idet man ikke tidligere har kendt navnet på hans hustru endsige hendes dødsdag eller haft oplysninger om parrets børn. Sandsynligvis har Laurits Andersen selv spillet en væsentlig rolle i planlægningen af, hvordan epitafiet skulle udformes, og formentlig er det også ham, der har forfattet indskrifterne.

Vender vi os mod det billedlige indhold, ses i det midterste felt en mand, der står på et hjul (fig. 2). Han bærer rundpuldet hat og er klædt i en prangende borgerdragt med pelskantet kappe og stor krave samt pludderbukser, hvor foret stikker frem gennem slidserne. I hænderne holder han en nedadvendt fakkell og en rund genstand, der formentlig er en mønt eller måske en ring, måske som et værdighedstegn. Han står på et vinget hjul, og under ham er et ledsagende vers:

Verden Er mig honi ... sød
oc Jeg er Iførdt klede Blød
Jeg stander paa en vstadig ring
Mit Lif er som Lius der vendes ... krng

7 Betydningen af ”Adyss ...” er ikke umiddelbart klar. Antagelig er der tale om et tilnavn, måske afledt af en lokalitet.

8 Vilhelm Bang: ”Meddelelser om Hornslet Sogn og Omegn i 16de Aarhundrede. 1. Et gammelt Haandskrift”, *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi* 3. rk., bd. 2 (1899-1900), 440 f., og Søren Hansen: ”II. Tillæg til foranstaaende”, samme s. 451 f.; S. V. Wiberg: *Personalhistorie, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*, bd. 1, Odense 1870, s. 676.

Fig 2

(Verden er mig honning sød/ og jeg er iført klæde blød/ jeg står på en ustadig ring/ mit liv er som lys, der vendes omkring)

Manden har, som sagt, karakter af et emblem og følger samme skabelon som eksempelvis repræsentationer af 'Fortuna' (Heldet/Lykken). Motivet ligner også den lille fremstilling af 'Occasio' (Muligheden/Tilfældet), der som motto på titelbladet ledsager flere af Christiern Pedersens udgivelser fra Malmø-årene 1533-36. Nogen direkte parallel er der dog ikke tale om.

Kalkmalede epitafier

Kalkmalede baldakiner og skygger malet omkring gravmonumenter er et velkendt fænomen, og egentlige kalkmalede epitafier er heller ikke ukendte herhjemme, idet vi finder spredte eksempler fra de fleste

egne af landet, både fra før og efter reformationen. Der har givetvis været langt flere, som er forsvundet med tiden. Ikke desto mindre kan man på baggrund af de kendte eksempler overveje, om fænomenet har været mest udbredt før reformationen, idet vi faktisk har registreret flest kalkmalede gravminder fra middelalderen, før den mindkultur udviklede sig, som vi især forbinder med 1600-tallet og den såkaldt lutherske ortodoksi. Et typisk eksempel kunne være den nu forsvundne mindetekst over ridder Gunde Lange i Varde Skt. Jacobi Kirke.⁹

Ser man på de kalkmalede, efterreformatoriske gravminder er det i hvert fald åbenlyst, at de har en mere tilfældig og langtfra så konventionsbunden karakter som de typiske, skulpturelle epitafier. De malede gravminder kunne formentlig både tjene som ”pladsholdere”, mens man ventede på at få det egentlige epitafium fremstillet, men de kunne givetvis også være supplement til en gravsten og andre markeringer af begravelsen i kirkerummet.¹⁰ Blandt de kendte eksempler er der imidlertid ikke et eneste, der for alvor ligner billedet i Hornslet. Den bevarede mindetekst over Thomas Fasti og ægtefællen Christense Bryske i Ålsø Kirke ved Grenå, malet 1609, er den tætteste parallel. To engle holder eller fremviser her mindetavlen, men der stopper alle lighederne også, og epitafiet i Hornslet må derfor indtil videre betegnes som unikt i det danske materiale.

Epitafiet og kirkerummet

Udformningen af det kalkmalede epitafium er altså usædvanlig, og det bliver ikke mindre interessant, når det sammentænkes med kirkens øvrige indretning. Da billedet blev malet, var kirkens østende allerede blevet omdannet til det store gravkor, vi kender i dag, og Jørgen Rosenkrantz havde muligvis også på dette tidspunkt fået opført den øvre etage på våbenhuset og her indrettet sit bibliotek. Måske mere relevant var kirkens prædikestol fra 1567 blevet udført, den store altertavle var blevet moderniseret i 1574 og alterets predella fremstillet i 1576. Kirkerummet og dets hovedstykker var med andre ord fornyede, og det var ind i dette nye rum, at Laurits Andersen Galthen fik malet mindet over sin hustru og børn, som derved kom til at indgå i den særlige evangeliske atmosfære, som Rosenkrantz’erne havde etableret. Heller ikke tekstmæssigt er der tale om et helt

⁹ *Danmarks Kirker*, Ribe Amt, s. 933.

¹⁰ Man kan eksempelvis opfatte de kalkmalede epitafier som sidestykke til de lyskroner, der også iscenesatte gravminderne. Se Jürgen Beyer: ”Stiftung, Platzierung und Funktion von Wand- und Kronleuchtern in lutherischen Kirchen”, *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde* 92 (2012), s. 101-150.

traditionelt epitafium, idet teksten, som sagt, først og fremmest har et moraliserende budskab rettet imod kirkegængerene. Det fungerer som et memento mori, og her kan man notere sig dets placering på nordvæggen vestligst i skibet. Det kan synes som en ydmyg plads, når man tænker på, at kirkens østende var den mest prestigøse for gravminder. Ikke desto mindre var det præcis her i kirkens vestlige del, at man i senmiddelalderen malede den samme type opdragende motiver i form af eksempelvis det såkaldte lykke- eller livshjul eller Dødssyndsmændene; motiver, der mødte kirkegængerens blik som det første, når de trådte ind gennem døren.

Der var således allerede en tradition for at bruge præcis denne del af kirkerummet til moraliserende billeder, og den praksis har Laurits Galthen videreført, da han brugte sin kones og sine børns minde som en anledning til at påminde sin menighed om deres pligt til at holde sig dommens dag og livets flygtighed for øje. Den funktion kan man med nogen ret hævde, at mange, hvis ikke alle, epitafier gradvist fik i løbet af 1600-tallet, men i netop Laurits Andersen Galthens tekst har den opdragende eller forkyndende dimension en særlig eksplicit karakter, der muligvis skal ses i lyset af, at dette er et stykke relativt tidligt evangelisk gravkunst. Det er fra en tid, hvor det 'lutherske' først var ved at finde sin form, og det, der i løbet af 1600-tallet blev til det klassiske lutherske epitafium, var stadig i sin eksperimentelle vorden.

Ud over at være et bidrag til Hornslet Kirkes præstehistorie er det kalkmalede epitafium derfor også med til at give indblik i udviklingen af den tidlige evangeliske visuelle kultur, som netop i 1500-tallets sidste tiår var præget både af en traditionel tillid til billedet som homiletisk redskab, men samtidig også af en billedkritisk åre, der var centreret om ordet som det bærende i alt fra prædikener til kunst.¹¹ Kalkmaleriet i Hornslet lægger sig afgjort i forlængelse af sidstnævnte spor med sit primært tekstbårne udtryk, og den emblem-lignende brug af manden på ringen eller hjulet understreger gravmindets lærde atmosfære. Et forhold, der næppe er helt tilfældigt, når man tager i betragtning, at det var Jørgen Rosenkrantz, der var kirkens ejer og ham, der havde kaldet Laurits Galthen til kirken fra København.

Laurits Andersen Galthens minde over sine afdøde familiemedlemmer blev atter gemt væk bag det store gravminde fra 1607, da istandsættelsen af kirkens vægge var afsluttet, og der vil formentlig gå lang

11 Martin Wangsgaard Jørgensen: "Between New Ideals and Conservatism: The Early Lutheran Church Interior in 16th Century Denmark", *Church History*, 86/4 (2017), s. 1041-1080.

tid, før man kan se billedet igen. Ikke desto mindre er epitafiet denne gang blevet registeret og dokumenteret, så det kan komme til at indgå i vores videre overvejelser om den tidlige reformationstids billedverden herhjemme.